

УДК 811. 161. 2

Д. Є. Мирошніченко, студентка групи 428-ОТ
В. Л. Плоха, викладач української мови

Слов'янський коледж транспортної інфраструктури,
м. Слов'янськ, Україна
stzt@meta.ua

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Проаналізовано формування українського правопису.

Ключові слова: правопис, культура, реформування, період

T. R. Moskovets, first year student of Faculty of
Pharmacy
O. V. Gryshchenko, teacher of Ukrainian language

Donetsk National Medical University, Kramatorsk,
Ukraine
contact@dsmu.edu.ua

STAGEES OF UKRAINIAN SPELLING DEVELOPMENT

In the artickle the development of Ukrainian spelling is analysed.

Key words: spelling, culture, reforming, stage, period.

Актуальність дослідження. Формування правопису кожної мови безпосередньо залежить від ставлення держави до цього процесу. Тривала бездержавність української нації зумовила те, що різні наші «сусіди» намагалися асимілювати наш народ, підійм'яти під себе, всіма засобами прищепити йому відчуття меншовартості, нищили його культуру, всіляко спотворювали, «калічили», калькували й «засмічували», а то й просто забороняли українську мову. І через те становлення нашого правопису, фонетики, орфографії і пунктуації, було великою мірою довготривалим, складним і стихійним. Постійно постає проблема у створенні єдиної системи загальноприйнятих правописних правил, адже без загальнонаціонального правопису не може обійтися жодна літературна мова, оскільки єдиний правопис сприяє усталенню мовних норм, а отже, й піднесенню мовної та взагалі національної культури.

Розгляньмо тему українського правопису, історія якого надзвичайно цікава й складна, як і історія самої України.

Метою дослідження є аналіз становлення українського правопису на різних його етапах, розвитку правопису протягом XI–XIX сторіччя, реформування правопису в XX сторіччі та пропозиції до змін в сучасному правописі.

Завданням дослідження постає висвітлення важливих етапів історії вітчизняного правописного кодексу, простеження історії розвитку трьох його підсистем: графіки, орфографії і пунктуації.

Значну допомогу в належному дослідженні історії українського письма дала наукова спадщина українського професора-патріота Івана Огієнка, а передусім його ґрунтовна праця з історії української мови, письма та сучасного правопису. У нарисах І. Огієнка заслуговує на

увагу системний науково-методологічний підхід до аналізу українського правопису на тлі конкретних відомостей про виникнення письма й історії української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. У більш як тисячолітній історії українського правопису виділяють чотири періоди.

Перший період (XI–XVI ст.) пов'язаний з пристосованою до особливостей староукраїнської мови орографічною традицією відомих просвітників та проповідників християнства Кирила й Мефодія.

Сучасний український алфавіт – це видозмінена давня слов'янська азбука, яку називають кирилицею. Кирилиця лягла в основу болгарського, македонського, українського, російського, білоруського та сербського письма. У Київській Русі ця азбука особливо поширилася після офіційного прийняття християнства в 988 р. Кириличний алфавіт складався із 43-х літер, що мали словесні назви.

За тисячолітнє існування кирилиці в український алфавіт уведено лише кілька додаткових літер – й, ї, г, є.

Сучасна українська кирилиця проти первісної кириличної системи змінила звукову вартість літер г (укр. [h], а не [g]), є (укр. [je], а не [e]), и (укр. звук високо-середнього підняття, а не [j]), щ (укр. [шч], а не [шт]), ь (знак м'якшення, а не короткий голосний переднього ряду).

Буква ї, хоч і відома з літописних пам'яток давніх часів як позначення звука [i], у сучасному алфавітному значенні вживається з кінця XIX ст. Літери ю, я графічно видозмінені букви (юс малий) і (юс великий), тому їх не вважають новими.

У зв'язку з тим, що в кириличній азбуці було вісім грецьких літер, які не відповідали звуковому складові української мови, їх вилучено з алфавіту. Це літери – омега, ксі, пси, фіта, іжиця. Літери з (земля) і S(зело) передавали один звук, тому залишилася тільки одна літера. Зайвими в українській графіці виявилися літери (єр (йор)) і (єри (йори)).

Пізніше замість довгих назв літер були прийняті сучасні – короткі: «а», «бе», «ве» тощо.

Другий період (XVI–XVII ст.) відбиває вплив на староукраїнське (здебільшого церковне) письмо південнослов'янської орфографії.

Мова, як організм живий, невинно росла й змінювалася, тоді як правопис лишався незмінним. А це досить скоро витворило разячу між ними незгідність, особливо через те, що кожна слов'янська Церква відповідно дбала про більше наближення церковної мови до розуміння народу. Частина давніх звуків з часом зовсім відмінилася, а між тим їхні букви ще лишалися на письмі, наприклад, юс великий, юс малий, ь, ѣ, и, s (зіло). Потрібно було робити правописну реформу, бо цього вимагало живе життя, і таку реформу й зробив перший митрополит Тирновський Євфимій у Болгарії, в половині XIV віку. Євфимій правопис прийшов в Україні міцно закорінився аж до початку XVII сторіччя. Але правопис Євфимія був місцевий, болгарський. Штучно пристосований до українського письменства, він заглушував нам свої рідні ознаки. Наприклад, цей правопис наказав писати ь замість ѣ в кінці слова, вживав таких форм, як твоа, всеа, святаа і т. ін., вживав юс великий замість ѣ, я, о й т. п., ставив значки наголосу на початку й кінці слова [2, с. 167].

Третій період (XVII – початок XIX ст.) започатковано виданою 1619 р. «Граматикою» українського мовознавця, письменника, церковного діяча й просвітника Мелетія Смотрицького. Саме ця праця на всі 150 років стала головним джерелом граматичного

знання для всіх слов'ян і аж до 2-ої половини XVIII ст. не знала собі рівних у слов'янській філології. Великий філолог М. Смотрицький установив правила вживання літер на позначення голосних і приголосних, уживання великої літери, розділових знаків, правила переносу, ввів літери г та й тощо.

Набагато повніше і послідовніше узаконюється живомовна практика (власне живомовна фонетика) у «Граматичі слов'янській» І. Ужєвича 1643 р. – першій відомій граматичі «простої» мови. Ужєвич не раз вказує на різницю між описуваною ним у своїй граматичі мовою і мовою церковнослов'янською, а також на відмінності між мовою його граматичи і живою мовою [1, с. 4]. Цією граматикою було вперше подано зразок формування правопису на основі живомовної практики. З виходом граматичи І. Ужєвича «правопис уже стояв на добрій дорозі й була певна надія на скоре пристосування його до живої мови» [4, с. 213].

У березні 1708 року з наказу царя Петра I замінено стародавню кирилицю на нову гражданку, яка задовольнила потреби тільки російської мови. Так українське письменство було силою поєднано з російським правописом. Жива українська мова знаходила собі ще деякий притулок у виданнях киево-печерської друкарні, де культивувався тоді й український правопис. Але підозріле око Петра I скоро добралось й сюди: 5 жовтня 1720 року він видав відомого грізного наказу для українських друкарень: «А вновъ книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать» [4, с. 280].

Батьком нового українського правопису став Олександр Павловський, автор «Граматичи малоросійського нарiччя», яку написав 1805 року.

Четвертий період починається з першої чверті XIX ст., коли відбувалося формування нової української літературної мови на народній основі. Власно кажучи, саме цей період нам найбільше і цікавий, тому що саме в той час починається та розвивається формування сучасного українського правопису.

Від часу написання «Енеїди» І. Котляревського у 1798 р. до 1905 р. було запропоновано до 50-ти різних орфографічних систем.

У 1818 р. вийшла друком «Граматика малоросійського нарiччя» О. Павловського. У ній вперше було запропоновано передавати дзвінки африкати [dʒ] та [dz] літеросполученнями дж, дз.

У 1827 р. (у передмові до збірки «Малоросійські пісні») та у 1841 р. в листі до Г. Квітки-Основ'яненка «Про правопис малоросійської мови» М. О. Максимович обґрунтував нові правила правопису. Ці правила були розвитком правопису І. Котляревського та особливо популярними стали в Галичині, Буковині (до 1895 р.) та на Закарпатті (до 1945 р.).

Наступним кроком у розвитку української орфографії став правопис часопису «Русалка Дністровая» від 1837 р. Представники праці (отці Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький) стали захисниками фонетичного принципу правопису («читай – як бачиш, пиши – як чуєш»). Зокрема літери ы та ъ було вилучено, вперше введено буквосполучення йо, ъо (його, сьогодні), в кінці складу вживалася літера ѣ (порубаѣ), звук [g] позначався літерою г (грунт).

У Галичині й на Буковині вийшов пристосований до місцевої вимови фонетичний правопис Є. Желехівського, так звана желехівка. Новиною цього правопису було послідовне вживання ї не тільки на початку складу замість йі, але й по приголосній на місті давніх Ъ та е, наприклад: сніг, тіло, сіно, діло – діл, ніс – нес, але ніс – носа, діл – долу й т. п. Желехівка

міцно запанувала серед прихильників фонетичного правопису як у Галичині, так і на Буковині [2, с. 174]. Желехівку офіційно затвердив австрійський уряд для навчання в школах.

Наш український учений М. Драгоманів у своїх женецьких виданнях 1877 року писав уже по-новому, пильнуючи кожний звук віддати окремою буквою, а саме: 1) за прикладом болгар та сербів, Драгоманів завів букву *j* і писав: *јама, моју, даје, стојшть јавыр над водоју й т. ін.*; 2) «зм'якшення» приголосної зазначав через *ь*: *земља, льуде, прьамо, дльа, синье, кујуться, зажурился*; 3) замість *й* писав *j*: *кајдани*; 4) замість паєрика вживав *теж j*: *објава, мјасо*, і 5) замість *щ* вживав, як то в нас і в давнину було, *шч*: *шчо, шче* [2, с. 173].

У середині XIX ст. певний час використовувалися слобожанський правопис та правопис Т. Шевченка. Правопис Т. Г. Шевченка, використаний, зокрема у «Букварі южноруським» (1861 р.). Звук [и] передавався літерами *и, ы, е* (думи, тыхенько, вешневий), звук [е] позначався літерами *е, и, ы* (тиче, ныначе), звук [г] позначався літерою *г* (дзигари (зараз «дзигарі»)).

Згодом на Наддніпрянській Україні набула значного поширення т. зв. *кулішівка* – фонетичний правопис, укладений П. Кулішем. Але треба заважити, що в порівнянні з тим, що було до Куліша, він, власне, не вніс до правопису нічого нового, – він тільки зібрав і широко спопуляризував усе те найкраще з правопису, що було вже до нього [2, с. 172]. Кулішівка вживалася до видання «Словаря української мови» Б. Грінченка.

Основою сучасної системи правопису стала орфографія, застосована Б. Грінченком у «Словарі української мови» у 1907–1909 рр. Згідно з нею систематично почав вживатися апостроф після губних приголосних перед *є, ї, я, ю*; після м'яких приголосних використовували лише *і*, а не *ї*; у великій групі слів писали початкову *и*: *идол, ижиця, индик, иржа*.

У 1918 році було видано проект офіційного українського правописного кодексу, запропонований професором І. Огієнком.

Офіційно схваленого й обов'язкового для вжитку українського кодексу орфографії не було аж до 1921 року, коли вийшли друком «Найголовніші правила українського правопису», створені Українською АН під керівництвом академіка А. Кримського.

Новий повний орфографічний кодекс, яким і тепер в основному послуговується українська діаспора, вийшов у 1928 році, відомий в історії як «скрипниківський», бо його затвердив нарком освіти УРСР М. Скрипник.

У травні 1928 року в Харкові відбулася правописна конференція, яка схвалила новий, розширений український правописний кодекс. Зберігаючи традиційну українську графіку, вчені докладно опрацювали орфографію та вперше унормували правила української пунктуації.

Наступне видання правопису (1933 р.) було вже зорієнтоване тільки на східноукраїнські правописні традиції.

І все ж «Український правопис» 1933 року потребував ґрунтовного доопрацювання. Цю роботу під керівництвом акад. Л. Булаховського було завершено в 1945 році, а в 1946 році стабільний «Український правопис» було видано.

Протягом наступних тридцяти років український правопис не перевидавався, незважаючи на потреби шкільної та вищої освіти, і став мало не бібліографічною рідкістю. Крім того, мова не стоїть на місці: з'являються нові слова, терміни, триває процес запозичання, розширюється сфера функціонування української мови. З огляду на це на

початку 90-х років виникла гостра потреба в новому виданні правопису. Було створено представницьку Орфографічну комісію, яка підготувала свій проект українського правописного кодексу, що 1990 року вийшов друком (3-тє видання). Він базується, як і попередні, на фонематичному принципі, який доповнюється морфологічним (уніфіковане написання префіксів, коренів, суфіксів і закінчень незалежно від їхніх позицій в слові і впливів асиміляційно-дисиміляційних процесів), традиційно-історичним (подвійна функція літер я, ю, є, вживання літери щ) і диференційним (написання великої літери в словах, написання слів разом, окремо і через дефіс) принципами. У ньому відновлено літеру г, дещо змінено вживання літер і та й у власних іншомовних назвах тощо.

Виправлене і доповнене 4-е видання «Українського правопису» 1993 істотно не відрізняється від попереднього, але в ньому поширено правило передавання іншомовного і через и після «дев'ятки» на низку власних назв, розширено сферу використання закінчень -у(ю) в родовому відмінку іменників II відміни, уточнено правило написання складних слів тощо. Це 4-те видання правопису, чинне на сьогодні.

Однак робота над удосконаленням українського правопису триває. У 2000 р. Інститут мовознавства НАН України опублікував для широкого обговорення «Проект нової редакції українського правопису», у якому зроблено спробу, зокрема, повернути деякі норми правопису 1928 р.

Висновки. На сучасному етапі українське мовознавство потребує з'ясування низки дискусійних питань, зокрема правописних та лексикографічних. Єдина концепція вирішення цих проблем можлива лише за цілісного знання історії українського мовознавства та правопису, тобто з урахуванням результатів досліджень, здійснених як в Україні, так і в діаспорі.

Література

1. Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. К. Білодід та Є. М. Кудрицький. – Київ : Наукова думка, 1970. – 113 с.
2. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нариса та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2001. – 440 с.
3. Німчук В. Проблеми українського правопису в XX–XXI ст. / В. Німчук. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 116 с.
4. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / І. І. Огієнко. – Львів : Либідь, 1994. – 448 с.
5. <http://vlada.kiev.ua/pravopys/pozytyv/q100>
6. [html http://oplib.ru/random/view/560600](http://oplib.ru/random/view/560600)